

М. М. Раманичев (Москва)

Маршал Б. М. Шапошников

В повідомленні висвітлюється діяльність Б. М. Шапошникова в 30-ті — 40-ві роки, його взаємовідносини з Й. В. Сталіним, показано внесок маршала в перемогу радянського народу над фашистськими загарбниками.

Серед славної когорти радянських полководців, які відзначилися в роки Великої Вітчизняної війни, Борису Михайловичу Шапошникову належить особливе місце. Він був єдиним з них, який ще до революції закінчив військову академію і набув багатий досвід штабної й командної роботи на фронтах першої світової війни в тактичній та оперативній ланках. Йому було присвоєно звання полковника російської армії. В роки громадянської війни Борис Михайлович очолював провідний підрозділ польового штабу Реввійськради республіки. Згодом Шапошников командував військами ряду округів, у тому числі таких великих, як Московський і Ленінградський, керував провідною в Червоній Армії академією, очолював генеральний штаб, написав значну кількість наукових праць, серед яких — «Мозок армії» — теоретичні основи створення і функціонування радянського генерального штабу.

Шапошников мав відмінну пам'ять, відзначався здатністю правильно передбачати розвиток військово-політичних подій, небаченою працездатністю, винятковою делікатністю у стосунках з підлеглими.

Йому пощастило уникнути долі багатьох колишніх офіцерів старої армії, репресованих напередодні війни. Це, очевидно, стало можливим завдяки тому, що він користувався особливою прихильністю Сталіна. Тільки Бориса Михайловича вождь називав на ім'я та побатькові, лише йому дозволялося палити цигарки в кабінеті Сталіна і виходити звідти без дозволу під час нарад. На таке ставлення Сталіна до Шапошникова не вплинуло навіть те, що в ході слідства з приводу так званої змови військових прізвище останнього неодноразово називалося як її організатора.

З першого дня Великої Вітчизняної, яка застала Шапошникова на посаді заступника народного комісара оборони, він — на Західному фронті. Війська, дислоковані там, не одержали своєчасних вказівок щодо приведення в повну бойову готовність і були захоплені наступом ворога зненацька. 28 червня фашисти увірвалися в Мінськ, а наступного дня основні сили фронту були оточені і розділені на два угруповання, ізольовані одне від одного.

Створилася величезна прогалина на московському напрямку. Катастрофа була приголомшливою. Сталін перебував у трансі. Він кілька днів не приймав нікого, сидючи на своїй дачі. Коли ж прийшов до тями, наказав заарештувати командування Західного фронту. Виконуючи вказівки вождя, Л. З. Мехліс написав подання військової ради фронту, в якому містилися облудні звинувачення на адресу колишнього командування. Однак Шапошников відмовився підписати його, посилаючись на те, що не є членом військової ради. Основною ж причиною відмови була, безперечно, незгода із звинуваченнями, висунутими проти чесних командирів. Він-то знав, що головним винуватцем катастрофи був сам Сталін, який фактично обезглавив армію напере-

додні війни. Шапошников не міг забути, як спочатку на розширеному засіданні поріділої Головної військової ради, а потім у спеціальному присутстві Верховного суду СРСР його переконували в зрадницькій діяльності Тухачевського, Гамарника, Корка, Уборевича, Якіра, Путни, Фельдмана, Примакова та Ейдемана.

Не можна було заперечувати й вини керівників Збройних Сил, насамперед Тимошенка і Жукова, з ініціативи яких у результаті військової реформи, здійснення якої розпочалося в 1940 р., у Червоній Армії фактично не залишилось повністю сформованих з'єднань. Напередодні війни було розпочато створення 20 механізованих корпусів. З цією метою довелося ліквідувати всі добре укомплектовані танкові бригади, а нові з'єднання сформувати не вдалося — не вистачило танків і часу.

Введення військ на території, приєднані до СРСР у 1939—1940 рр., привело до того, що розроблені раніше під керівництвом Шапошникова плани мобілізації і розгортання збройних сил не відповідали обстановці. Часу на їх переробку не залишилося. Становище ускладнювалося внаслідок помилок, допущених у військовому будівництві. Нове керівництво збройними силами протягом кількох довоєнних місяців розгорнуло 107 нових дивізій, які не були забезпечені необхідною бойовою технікою і фактично стали небоєздатними. Воно розраховувало закінчити їх комплектування технікою в міру надходження останньої з підприємств в основному до 1942 р. Особливо гостро відчувалася нестача танків, літаків, автомашин і тракторів, радіозасобів та інженерного оснащення.

Були допущені помилки і при підготовці театрів воєнних дій. На нових територіях була недостатньо розвинута мережа шляхів та аеродромів. За час, що залишився до початку війни, істотних позитивних зрушень у цій справі досягти не вдалося. Не вистачало казарм, парків, конюшень, полігонів, тирів. Війська перебували на значній відстані від баз і підприємств, які мали постачати їх. У приєднаних областях не було людських ресурсів і транспорту, необхідних для мобілізації військ.

Передбачаючи це, Шапошников пропонував залишити основні сили армії на старому кордоні, але Сталін і Ворошилов не погодилися з ним. Війська були передислоковані на нові території. Там розпочалося спорудження оборонних рубежів, що потребувало значних сил, коштів і часу. Шапошников пропонував при цьому використовувати вигідні природні рубежі, розташовані на відстані 20—30 км від кордону, щоб війська мали можливість і час для відбиття нападу противника. Однак і ця пропозиція була відхилена Сталіним, який вважав, що не можна віддавати жодної п'яді своєї землі. В результаті передній край нашої оборони знаходився надто близько до кордону і, відповідно, далеко від пунктів дислокації своїх військ, що створювало сприятливі умови для несподіваного нападу ворога.

Політичне керівництво країни, а вірніше Сталін, не змогло правильно визначити ступінь небезпеки і пізно прийняло рішення про стратегічне розгортання військ і приведення частин, дислокованих у прикордонних військових округах, у повну бойову готовність.

Тепер перед лицем катастрофи Сталін вирішив показати народу її «винуватців». Командування Західного фронту, а також ряд командирів з'єднань були за рішеннями військових трибуналів розстріляні. Проте Шапошников, який постійно перебував у штабі Західного фронту поряд з його командуючим Д. Г. Павловим, начальником штабу В. Ю. Климовських, начальником артилерії М. О. Кlichem і начальником зв'язку А. Т. Григор'євим, невдовзі засудженими і розстріляними, не лише не був відданий під суд, а й залишився там представником головного командування, а потім призначений начальником штабу головного командування західного напрямку, створеного 10 липня.

30 липня Шапошников втретє очолив генеральний штаб і залишився на цій посаді до травня 1942 р. Проте за цей не дуже тривалий відрізок часу відбулися такі драматичні події, як найбільше в історії воен оточення радянських військ під Києвом, встановлення блокади Ленінграда, велика поразка наших армій під Вязьмою і Брянськом на початку жовтня, захоплення фашистами Криму і смертельна загроза Москві.

Саме на цей період припадає перетворення генерального штабу на єдиний високоефективний робочий орган Верховного Головнокомандування, а його начальника — в основного доповідача і радника Сталіна з питань керівництва збройною боротьбою проти ворога. Встановився такий порядок роботи, при якому практично жодне рішення з важливих питань не приймалося без обговорення його з начальником генерального штабу.

В чому ж полягали причини феномену маршала Шапошникова?

У другій половині 20-х років в армії точилися гострі суперечки з питання про організацію центрального апарату військового відомства, насамперед генерального штабу. С. С. Каменев, П. П. Лебедев, М. М. Тухачевський, М. В. Фрунзе, Б. М. Шапошников розглядали генштаб як орган, що координував усі аспекти підготовки країни до війни, як основний робочий орган головного командування по керівництву збройною боротьбою. Саме таким показав генеральний штаб Шапошников у першій книзі своєї праці «Мозок армії», що вийшла в світ у 1927 р. Саме таким пропонував його зробити Тухачевський у проекті реорганізації центрального апарату, розробленому в 1928 р.

Проти пропозицій Тухачевського і Шапошникова виступили воєначальники з найближчого оточення народного комісара з військових і морських справ К. Є. Ворошилова, який, не будучи достатньо компетентним у військовій справі, вмів, як правило, відчувати настрої «верхів». Тоді він виявився на боці противників генштабу.

Тухачевський, який постійно відчував неприязне ставлення до себе з боку наркома, змушений був залишити посаду начальника штабу РСЧА. Вибір припав на Шапошникова, який прийшов на місце Тухачевського навесні 1928 р.

Шапошникову здавалося, що настав час для втілення в життя теоретичних положень про генштаб. Однак, будучи на 14 років старшим від Тухачевського, значно досвідченішим і обережнішим від нього, Борис Михайлович не поспішав проводити реформи, а глибоко вивчав стан справ у центральному апараті військового відомства. Тільки через рік після призначення на цю посаду він зазначив у доповідній записці Реввійськраді СРСР: «Докорінна реорганізація центрального апарату РСЧА була проведена в 1924 р., але потім схема його знову зазнала змін. Моїм попередником тов. Тухачевським було порушене питання про реорганізацію центрального апарату. Я поділяю його погляди»¹.

Діяльність Шапошникова в генштабі викликала прямі нападки на нього з боку ряду воєначальників. Так, у квітні 1929 р. начальник головного управління РСЧА М. К. Левандовський надіслав К. Є. Ворошилову листа, в якому, зокрема, писав: «Штаб РСЧА поступово розширює коло своїх обов'язків. У начальника штабу є певна тенденція повернутися до єдиного штабу, з питань же підготовки оборони країни — стати єдиним фактичним відповідачем»².

Особливе занепокоєння деяких військових діячів викликало прагнення Шапошникова та його прихильників підвищити керівну роль штабу РСЧА у системі центрального апарату армії. Відображаючи їх настрої, Левандовський писав: «У загальній тенденції верховодити

¹ ЦДАРА, ф. 4, оп. 1, спр. 743, арк. 4.

² Там же, арк. 80.

роботою цивільних наркоматів начальник штабу тов. Шапошников включає у положення про штаб добір військових працівників і керівництво ними по лінії штабу, тобто організаційний вплив на політику радянських органів... В умовах пролетарської держави начальник генерального штабу в тому розумінні, як його визначають буржуазні військові кола і якого дотримується тов. Шапошников, немислимий і небезпечний»³.

Подібні листи надходили і від інших воєначальників. Полеміка навколо діяльності і пропозицій Шапошникова набула гострого характеру і політичного забарвлення. На боці його противників виявилися найближчі помічники і друзі Ворошилова, які відігравали важливу роль в армії. До їх числа входили перший заступник наркома Й. С. Уншліхт і начальник політичного управління РСЧА А. С. Бубнов.

Ворошилов, який рекомендував Шапошникова на посаду начальника штабу РСЧА, злякався, що залишиться в меншості у Реввійськраді. За його словами, «створюється таке враження, що серед членів РВР з'являються настрої, які не можуть сприяти дружній роботі».

Було вирішено обговорити становище, що створилося, на зборах партійної частини РВР. Вони відбулися 9 квітня 1929 р. З 8 членів РВР — комуністів 5 виступили проти лінії, яку проводив Шапошников: Й. С. Уншліхт, А. С. Бубнов, начальник військових-повітряних сил П. Й. Баранов, інспектор кавалерії С. М. Будонний, начальник морських сил Р. А. Муклевич. Ворошилов, щоб добитися єдності в РВР, став на бік більшості. Підводячи підсумки дискусії, він сказав: «Потрібно визнати: закваска у старих приятелів товариша Тухачевського — недобра»⁴.

Безпартійний Шапошников не був на нараді, проте невдовзі дізнався про неї. Якщо натяки різних воєначальників нижчого рангу на непартійність, невідповідність ідей Шапошникова духу пролетарської держави він ще терпів, знаючи, що в головному нарком з ним згодний, то тепер ситуація докорінно змінилася. Натяк Ворошилова на політичну неспроможність ідей Тухачевського і Шапошникова в умовах, коли в партії розгорнулася гостра політична боротьба, спрямована на усунення з її керівництва противників Сталіна, становив велику небезпеку. Тому 11 квітня Шапошников подав Ворошилову рапорт з проханням звільнити в «довгострокову відпустку». Тоді так називалася відставка. «Тяжкий хворобливий стан мого здоров'я,— писав він,— не дає можливості мені нести службу в РСЧА»⁵.

Однак, якщо Тухачевський просив звільнити його тільки з посади начальника штабу РСЧА, то Шапошников взагалі подав у відставку. Отже, його рапорт був не лише протестом проти дій наркома, а й проти всього, що робилося у військовому будівництві і в керівництві ним. Вступаючи на посаду начальника штабу РСЧА, він був сповнений численних задумів і проектів. Однак невдовзі настало розчарування. Він не міг не бачити, що нарком оточив себе некомпетентними у військовій справі людьми і радився в основному тільки з ними. Прихильники Шапошникова були усунуті з провідних посад. За таких умов він фактично не мав можливості втілювати свої ідеї в життя. Нарком виступав проти наукової діяльності воєначальників. Він писав Тухачевському: «Я раджу Вам якомога швидше покінчити з Вашими надмірними літературними захопленнями і всі свої знання та енергію спрямувати на практичну роботу. Це принесе відчутну допомогу тій справі, на яку ми з Вами партією поставлені...»⁶ Можливо, саме тому Шапошников, ставши начальником генштабу, припинив наукову роботу.

³ Там же, арк. 80—81.

⁴ Там же, ф. 33987, оп. 3, спр. 280, арк. 5.

⁵ Там же.

⁶ Там же, спр. 400, арк. 137—139.

На його рапорті про відставку Ворошилов написав: «Дурниця», і Шапошников продовжував працювати, але крила у нього були підрізани.

Це був перший відступ Шапошникова перед недемократичним режимом, який встановився в країні та армії. Щоправда, він продовжував інколи небезуспішні спроби реорганізувати центральний військовий апарат, але не був вже таким наполегливим.

Сталін знав Шапошникова ще з часів громадянської війни як освіченого, здібного, дисциплінованого і старанного військового спеціаліста. Його несміливі спроби протистояти сталінським фаворитам у керівництві військового відомства, його прохання про прийом у партію в 1930 р. і наступна сумлінна праця на посаді начальника штабу РСЧА переконали Сталіна в тому, що Шапошников зломлений і не становить небезпеки для нього. Але він вирішив остаточно «доламати» непокірного генштабіста, призначивши його в 1931 р. командувати третьорядним Приволзьким військовим округом.

Остаточно переконавшись у тому, що Шапошников став «ручним», його поступово «реабілітують». У 1932 р. він був призначений начальником Військової академії ім. М. В. Фрунзе, а в 1935 р.— вдруге командуючим Ленінградським військовим округом.

Репресії проти командного складу в 1937 р. буквально спустошили органи керівництва армією і змусили Сталіна та Ворошилова згадати про опального начальника штабу РСЧА. В травні 1937 р. йому було запропоновано повернутися на попередню посаду.

Тепер Шапошников став начальником генштабу з неохотою. Думки про те, що його штовхають під сокиру гільйотини, нерідко відвідували його. Він не поспішав приймати справи в О. І. Єгорова, який мав зайняти посаду заарештованого Тухачевського. Однак наркому вибирати не доводилося, і тому він змушений був видати письмовий наказ про негайне передавання справ.

Розпочалася важка робота. Генеральний штаб (так тепер називався штаб РСЧА) був буквально розорений. У ньому майже не залишилося кадрових працівників. Нові ж офіцери не мали необхідної теоретичної підготовки і практичного досвіду. Генштаб доводилося створювати фактично заново, але часу на це не залишалось. Насувалася війна.

Готуючись розв'язати територіальні суперечки з Фінляндією, Сталін вимагав від військового відомства підготувати план ведення воєнних дій на випадок, якщо фінський уряд не погодиться віддати частину своєї території на Карельському перешийку замість пропонованої радянської території в Карелії. Запропонований Шапошниковим план був розрахований на швидкий розгром фінської армії, щоб провідні європейські країни не встигли втрутитися у цей збройний конфлікт, тому передбачав залучення значних сил і їх ретельну підготовку. Сталін відхилив цей план і доручив командуючому Ленінградським військовим округом К. О. Мерецкову розробити новий.

Мерецков та його помічники вважали, що для дій проти Фінляндії достатньо виставити одну армію. Їх план схвалив Сталін. Відправлений на відпочинок у Сочі Шапошников не знав, що напередодні Сталін одержав від Берії інформацію про становище в Фінляндії. Співробітник радянського військового аташе в Хельсінкі повідомляв, що достатньо Радянському уряду оголосити війну Фінляндії, як її народ виступить проти свого уряду. Сталін, отже, повірив у легку перемогу.

Однак війна показала, що фінський народ рішуче піднявся на захист своєї країни, а її армія виявилася добре підготовленою і пристосованою до складних умов театру воєнних дій і суворой зими, чого не можна було сказати про частини Червоної Армії. Внаслідок цього довелося припинити наступ наших військ більш як на місяць, зібрати

більше сил і ретельно підготуватися до бойових дій, тобто фактично повернутися до плану Шапошнікова.

У серпні 1940 р. Шапошніков був черговий раз зміщений з посади начальника генштабу. Щоправда, тепер у зв'язку з призначенням заступником наркома оборони. Однак йому було доручено другорядну ділянку роботи: Головне військово-інженерне управління і спорудження оборонних рубежів на новому кордоні. Після того, як Шапошніков виявився правий, а «геніальний вождь» помилився, Сталін не міг далі залишати його біля себе.

Очевидно, переконаність у тому, що Шапошніков зломлений і не становить небезпеки для Сталіна, була головною причиною того, що маршал не потрапив до розряду «ворогів народу». Той факт, що він тричі призначався начальником генштабу, свідчив, що тоді в Червоній Армії не було достойнішої кандидатури на цю посаду. Адже внаслідок репресій серед провідних воєначальників не залишилося жодної стратегічно мислячої людини. Особливо гостро відчув це Сталін у червні — липні 1941 р. і вирішив повернути Шапошнікова в генеральний штаб. Оцінюючи це рішення, маршал О. М. Василевський писав після війни: «На чолі всього штабного апарату став той, хто в ті місяці міг, можливо, краще, ніж будь-хто, забезпечити безперебійне і організоване його функціонування»⁷.

Безперечно, Шапошніков був наділений багатьма цінними якостями полководця-стратега, серед яких особливо яскравим був дар передбачення. Напередодні Великої Вітчизняної війни йому задовго до того, як розпочалося планування воєнних дій проти СРСР у німецькому генеральному штабі, вдалося передбачити суть цього плану і з великою точністю визначити напрями і цілі ймовірних ударів військ противника. Він правильно визначив, що головний удар німецькі війська завдаватимуть на західному (московському) напрямку з метою швидкого оволодіння Москвою. Сталін же, не розуміючи суті фашистської стратегії «бліцкригу», вважав, що Гітлер намагатиметься насамперед захопити Україну. При цьому Сталін виходив з того, що війна між СРСР і Німеччиною не може проходити так, як у Європі. Найважливіша роль у ній, на його думку, не належатиме економічному фактору, бо вона має бути тривалою.

У 1942 р. війна вже набула такого характеру, і Гітлер став надавати першорядне значення економічному фактору. Однак Сталін не зрозумів цього і вважав, що влітку противник знову буде зосереджувати основні зусилля на захопленні Москви. Шапошніков же, розмірковуючи про перспективи розвитку воєнних дій, доводив, що «бліцкриг» зазнав краху і розпочалася затяжна війна, яка змусить гітлерівське військо і політичне керівництво намагатися економічним шляхом задушити СРСР і захопити найбільш важливі з цієї точки зору райони, зокрема Кавказ.

Як бачимо, Шапошніков помилився лише у визначенні глибини проникнення ворожих військ, які насправді просунулися згодом до Волги. Але це зумовлювалося прорахунками Сталіна, який не погодився з його прогнозом, бо був переконаний, що основний удар Гітлер спрямує на Москву, і тому наказав зосереджувати велику кількість радянських військ поблизу столиці.

Шапошнікова нерідко звинувачують у тому, що, пропонуючи раціональні рішення, він не відстоював їх перед Сталіним, був надто поступливий. Дійсно, так було часто. Але чим це пояснювалося і які мало наслідки?

Тепер, коли опублікована праця Д. А. Волкогонова про Сталіна і багато пишуть про нього в періодичних виданнях інші автори, стало відомо, що «вождь народів» був упертим і не змінював прийнятих

⁷ Василевський А. М. Дело всей жизни.— М., 1983.— С. 116.

ним рішення. Тих же, хто не був згодний з ним, він карав, а інколи й знищував.

Неважко уявити долю Шапошникова, якби він наполягав на своїх пропозиціях, які не завжди відповідали планам Сталіна. Про це можна судити на прикладі Жукова, якого в липні 1941 р. було знято з посади начальника генштабу за те, що він відповів на різке висловлювання Сталіна. Щоправда, на початку війни останній відчував гострий дефіцит командного складу вищої кваліфікації і обмежився направленням Жукова на фронт.

Вважаємо, що, не наполягаючи перед Сталіним на своїх пропозиціях, Шапошников не ставив на перше місце власну долю, а думав насамперед про те, з ким залишиться вождь, усунувши його, чи буде від цього більше користі Вітчизні, що стікала кров'ю. Шапошников був нездоровий. Він перебував на порозі 60-річчя — віку, в якому ще ніхто в Червоній Армії не залишався на своїй посаді. Працюючи поряд з Сталіним і Ворошиловим, Шапошников неодноразово потрапляв під домашній арешт, йому влаштовувалися очні ставки з доносицями. Залишення цієї посади було кращим виходом з становища, в яке він потрапляв. Виконання ж обов'язків начальника генерального штабу в найскладніший, трагічний період війни було найтяжчим фізичним і моральним випробуванням. Вірність Батьківщині, рідному народу змушувала Шапошникова миритися з сталінською некомпетентністю і впертістю.

Той факт, що в найскладніший для країни та армії час Шапошников залишився поряд з Сталіним, приніс велику користь, оскільки не всі його пропозиції відкидалися. Є дані, що Сталін уважно вивчав працю Шапошникова «Мозок армії», робив у ній численні помітки. Інколи вони вели тривалі розмови в кремлівському кабінеті верховного.

Не зовсім мають рацію ті дослідники, які звинувачують Шапошникова в зайвій поступливості. Він прагнув відстоювати свою точку зору в тих випадках, коли відчував, що Сталін ще не прийняв остаточного рішення. Якщо ж таке рішення було прийнято, Шапошников, знаючи, що переконати «вождя» практично неможливо, все ж інколи наполягав на своєму. Про це свідчив, зокрема, епізод, зв'язаний з трагедією під Києвом восени 1941 р.

Припинивши в липні 1941 р. наступ на Москву, фашистське командування зосередило основні сили на розгромі радянських військ, які діяли на Україні і під Ленінградом. 2 серпня гітлерівцям вдалося оточити 6-ту і 12-ту армії Південного фронту в районі Умані. Складне становище на Південно-Західному фронті змусило Шапошникова приділити йому головну увагу. Переговори з командуванням напрямків і фронтів велися Сталіним у присутності членів Ставки з апаратної, розташованої поряд з його кремлівським кабінетом. Часто звідси вів переговори і Шапошников у присутності Василевського, призначеного 1 серпня заступником начальника генерального штабу. Між ними встановилися ділові відносини і повне взаєморозуміння. Василевський був його найближчим помічником і майже завжди супроводжував Шапошникова на доповіді в Кремль і наради у Верховного Головнокомандуючого.

Внаслідок оточення військ 6-ї і 12-ї армій створилася прогалина між Південно-Західним і Південним фронтами, в якій діяли 1-ша танкова група і 17-та польова армія противника. Вони загрожували тилу Південного фронту і могли оточити війська Південно-Західного фронту. З півночі над Південно-Західним фронтом нависла група армій «Центр».

Шапошников звертав увагу Сталіна на небезпечну обстановку на південно-західному стратегічному напрямі. Було вирішено відвести війська Південного фронту, але про відхід армій Південно-Західного

фронту Сталін не хотів навіть слухати, бо це означало здачу Києва, який у ті тяжкі дні поряд з Ленінградом та Одесою був зразком мужності і стійкості, яскравим доказом того, що фашистським військам можна ще протистояти. Залишення столиці України, на думку Сталіна, могло мати тяжкі наслідки.

На початку серпня в напрямку Гомеля у тил військам Південно-Західного фронту завдала удар 2-га польова армія з групи армій «Центр», а з району Рославля на Унечу почала наступ 2-га танкова група. Створилася небезпека роздроблення та оточення радянських військ. Найбільшу загрозу становила танкова група, яка відзначалася великою маневреністю. На основі даних розвідки, ворог планував прорватися до Брянська, щоб звідти через Орел вдарити на Москву. Тому було вирішено створити угруповання для розгрому 2-ї танкової групи.

Як стало відомо після війни, розвідка правильно інформувала радянське командування — саме такий план пропонували командуючий 2-ю танковою групою Гудеріан і командування сухопутних військ Німеччини. Проте 18 серпня за наполяганням Гітлера було вирішено повернути з'єднання Гудеріана на південь, щоб разом з військами, які наступали від Кременчука на північ, оточити сили Південно-Західного фронту. Це рішення не було відоме радянській розвідці.

Ще 14 серпня командуючий щойно створеним Брянським фронтом М. І. Єременко прибув у Ставку. В кабінеті верховного, куди його запросили, були Сталін, Шапошников, Василевський і деякі члени Державного Комітету Оборони. Перед військами Єременка було поставлено завдання розбити основні сили 2-ї танкової групи і прикрити брянський напрямок, який дуже непокоїв Сталіна.

Шапошникова і Василевського здивувала впевненість Єременка у тому, що «в найближчі ж дні безумовно» він розіб'є Гудеріана. Справа в тому, що новий фронт, на думку Шапошникова, не мав достатніх сил і засобів для виконання поставленого завдання. Його штаб повинен був створюватися на базі штабів двох корпусів, на що потрібен певний час. Формувалася і одна з двох армій — 50-та. Її штаб створювався на базі управління 2-го стрілецького корпусу. Військово-повітряні сили фронту поки що склалися з однієї авіаційної дивізії. Шапошников звертав на це увагу Сталіна, однак впевненість Єременка справила на нього велике враження, і вождь відхилив будь-які застереження.

Як і припускав начальник генштабу, Брянський фронт не добився істотних результатів. Замість наступу його військам довелося оборонятися проти рухомих з'єднань противника, що націлилися не на Брянськ, а у тил Південно-Західного фронту. Фашисти продовжували просуватися вперед, збільшуючи небезпеку оточення головних сил фронту. Тому 17 серпня під час доповіді Сталіну Шапошников знову порушив питання про відведення військ правого крила Південно-Західного фронту за Дніпро, де оборонялися його головні сили. Проте і ця пропозиція була відхилена, оскільки Сталін ще вірив, що Єременко якщо не розіб'є, то зупинить Гудеріана.

Дальший розвиток подій змусив усе-таки прийняти рішення про відведення частин правого крила Південно-Західного фронту. 19 серпня Сталін продикував відповідну директиву. Однак водночас він вимагав утримувати Київ.

Шапошников, незважаючи на хворобливу реакцію Сталіна, продовжував наполягати на відведенні військ усього Південно-Західного фронту, оточених з півночі ворожими рухомими з'єднаннями. Але верховний відмовлявся зробити це, сподіваючись, що Брянський фронт, який одержав танки та іншу бойову техніку, включаючи майже всю авіацію з резерву Верховного Головнокомандування, виконає поставлене перед ним завдання.

Однак ці заходи не дали бажаного результату. В районі Кременчука війська групи армій «Південь» захопили плацдарм на лівому березі Дніпра, створюючи умови для охоплення військ Південно-Західного фронту з півдня. Шапошников і Василевський вирішили переконати Сталіна в необхідності негайного відходу військ з метою недопущення їх оточення. Вони вважали, що навіть у разі негайного прийняття такого рішення військам доведеться долати величезні труднощі, бо це рішення запізниле. Сталін різко відреагував на пропозицію керівників генерального штабу, звинувативши їх у тому, що вони йдуть шляхом найменшого опору.

Події на Південно-Західному фронті розвивалися стрімко. Рухомі з'єднання противника, прорвавши оборону Брянського фронту, рушили на Ромни і Лохвицю, що знаходилися в 200 км на схід від Києва. На їх шляху не залишилося ніяких військ, крім нечисленних місцевих гарнізонів і робітничих загонів.

12 вересня 1-ша танкова група рушила з кременчуцького плацдарму назустріч 2-й. Усвідомлюючи серйозність обстановки, Сталін вирішив зміцнити керівництво військами південно-західного напрямку. Йому здавалося, що справа полягає в недостатній рішучості Будьонного, який також пропонував відвести війська. 13 вересня новий командуючий С. К. Тимошенко запевнив Сталіна в тому, що Київ не буде зданий фашистам.

У той же день начальник штабу Південно-Західного фронту В. І. Тупиков у донесенні Шапошникову так характеризував обстановку: «Початок зрозумілої Вам катастрофи — справа пари днів». Наскільки точною була ця характеристика — показав дальший хід подій. 15 вересня війська 1-ї і 2-ї танкових груп противника з'єдналися поблизу Лохвиці, замкнувши кільце оточення головних сил Південно-Західного фронту.

Шапошников негайно ознайомив Сталіна із змістом телеграми Тупикова. Не вислухавши думку начальника генштабу, останній продикував таку відповідь на неї: «Генерал-майор Тупиков... подав у генштаб панічне донесення. Обстановка, навпаки, вимагає збереження рішучої холоднокровності і витримки командирів усіх ступенів. Необхідно, не піддаючись паніці, вжити всіх заходів для того, щоб утримати... становище... Потрібно внушити всьому складу фронту необхідність уперто битися, не оглядаючись назад».

Катастрофа, про яку попереджав Тупиков, виявилася найбільш трагічною в історії війни. У величезному котлі опинилася майже півмільйонна армія. Вирватися з оточення вдалося трохи більш як 20 тис. бійців і командирів. Решта загинула або потрапила в полон. Водночас противнику вдалося роздробити наші війська, позбавивши їх централізованого керівництва і взаємодії. В оточенні загинуло майже все командування фронту і 5-ї армії, а її командуючий генерал М. І. Потапов потрапив у полон. Оточені війська продовжували опір до 28 вересня. Як бачимо, Шапошников, незважаючи на незадоволення Сталіна, до останнього дня продовжував наполягати на своїх пропозиціях, щоправда у стриманій формі, яка тоді була «немодною».

В другій половині 1942 р. на радянсько-німецькому фронті настала пауза. Перед Ставкой і генеральним штабом постало питання «Якими мають бути дії радянських військ влітку 1942 р.?» Сталін, Жуков, Шапошников і Василевський вважали, що війська не були готові до наступу на всьому фронті. Однак у деталях точки зору не збігалися.

Верховний Головнокомандуючий, надаючи велике значення моральному фактору, вважав, що потрібно не давати перепочинку противнику і для цього провести ряд наступальних операцій, остаточно підірвати бойовий дух німецької армії і вже в 1942 р. визволити територію СРСР від окупантів. Шапошников доводив, що, не маючи

матеріальної переваги над противником, потрібно до літа утримуватися від наступальних дій, щоб виграти час для поповнення військ. Його підтримав Жуков, але вважав, що необхідно ліквідувати ржевсько-в'яземське угруповання противника, яке вклинилося в лінію фронту на московському напрямку.

З планом, розробленим генеральним штабом, Шапошников ознайомив членів ДКО і Ставки наприкінці березня 1942 р. Він прагнув акцентувати їх увагу на недоцільності завдання одночасно великої кількості ударів за умов недостатньої кількості сил і засобів, але Сталін перервав його, зазначивши, що не можна сидіти, склавши руки, і чекати, поки противник завдасть удар першим. Потрібно завдати йому кілька випереджаючих ударів на широкому фронті. Сталіна підтримали Ворошилов і Тимошенко.

Жуков прагнув довести нерациональність такої тактики, але Сталін у формі вказівки запропонував підготувати і провести в найближчий час наступальні операції в Криму, під Харковом, на смоленському напрямку, в районі Дем'янська і під Ленінградом. Після наради Жуков дорікнув Шапошникову за те, що він не заперечував проти рішення Сталіна, на що той відповів: «Голубчик, якщо верховний вирішив, то сперечатися даремно». Жуков не знав, що начальник генштабу неодноразово робив спроби переконати «вождя», але безрезультатно.

Маршал М. В. Захаров та інші воєначальники в мемуарах пояснюють поступливість Шапошникова його винятковою дисциплінованістю. Дійсно, він був дисциплінованим воїном, але ніколи не був простим виконавцем, який не мав своєї думки і не відстоював її. З цього приводу він писав: «Уродженець Уралу, я завжди був і залишаюсь незалежною людиною в своїх переконаннях і відкрито висловлював свою думку... Я не дотримувався думки Драгомирова, що «можна бути членом ради і не висловлювати порад». Це суперечило всій моїй природі, і я вважав, що якщо не давати порад, то краще не бути і членом ради»⁸.

Шапошников був переконаний у тому, що кожний працівник, а особливо начальник генерального штабу, має «виявляти самостійність у поглядах, вносити ті чи інші пропозиції, відстоювати їх»⁹. Ось що писав з цього приводу Василевський, який добре знав Шапошникова та його відносини з Верховним Головнокомандуючим, оскільки був присутній майже на кожній їх зустрічі в роки війни: «Як мені здається, Сталін особливо цинив Шапошникова за те, що той ніколи не пристосовувався з вирішальних питань до думки, яка вже сформувалася у Сталіна. Він умів з гідністю відстоювати свої судження, якщо був переконаний в їх правильності»¹⁰.

Однак Шапошников справедливо вважав, що відстоювання власної думки «не повинне мати характеру впертості, зятятості і нав'язування своїх думок і суджень»¹¹.

Шапошников вважав неприпустимою часту зміну начальника генштабу навіть у мирний час і не давав приводу для цього. Маршал І. Х. Баграмян зазначав, що Шапошников завжди мав свою думку, яку не приховував, навіть якщо вона не збігалася з думкою Верховного Головнокомандуючого, «але до гострих суперечок справа не доходила, бо в такому випадку могла повторитися та сама історія, що й з Жуковим, а часта зміна начальника генштабу в такий кризовий період війни була дуже небажаною, вона могла принести справі біль-

⁸ Цит. за кн.: Б. М. Шапошников и его военно-теоретическое наследие.— М., 1983.— С. 26.

⁹ Шапошников Б. М. Мозг армии.— М., 1927.— Кн. 1.— С. 153.

¹⁰ Полководцы и воєначальники Великой Отечественной.— М., 1979.— С. 63.

¹¹ Шапошников Б. М. Указ. соч.— С. 153.

ше шкоди, ніж втілення в життя часткових рішень верховного, хоч вони і не були кращими на думку Бориса Михайловича»¹².

Коли ж рішення було прийняте, Шапошников докладав усі сили для його неухильного виконання. Василевський писав: «Але Сталін знав й інше: якщо рішення прийняте, Шапошников буде втілювати його в життя з усією притаманною йому енергією незалежно від того, збіглося воно з його власною точкою зору чи ні»¹³.

Шапошников був щедро обдарований природою. Крім унікальної пам'яті, сильної волі, дару передбачення, полководницького таланту, делікатності, душевності й інших позитивних якостей, він був тонким психологом. Він відчував, коли Сталін вагається в прийнятті певного рішення і дійсно потребує порад своїх помічників, а коли він уже прийняв рішення і лише робить вигляд, нібито має намір порадитися з ними. В останньому випадку наполягати на іншій точці зору було марно.

У мемуарах Жукова описано епізод, що підтверджує цю думку. 5 січня 1942 р. на нараді в Ставці вирішувалося питання про перехід Червоної Армії в загальний наступ на всьому радянсько-німецькому фронті. Метою наступу, на думку Сталіна, був розгром основних сил групи армій «Центр» у районі Ржева, Вязьми і Смоленська, групи армій «Північ» — під Ленінградом і групи армій «Південь» — у Донбасі і Криму. Виклавши свій план, Сталін запропонував присутнім висловитися. Виступив Жуков з запереченнями проти загального наступу, мотивуючи їх тим, що для успіху операції необхідне посилення фронтів. Його підтримав заступник Голови Ради Народних Комісарів М. О. Вознесенський, який заявив: «Ми зараз не маємо матеріальних можливостей, достатніх для того, щоб забезпечити одночасний наступ усіх фронтів»¹⁴.

Безперечно, Шапошников знав становище з резервами, однак не підтримав Жукова, а, вийшовши з кабінету Сталіна, сказав Георгію Костянтиновичу: «Ви даремно сперечалися: це питання було заздалегідь вирішено верховним». «Тоді навіщо питали про нашу думку?» — запитав Жуков. На що Шапошников, зітхнувши, відповів: «Не знаю, не знаю, голубчик»¹⁵.

Після наради в Ставці у березні 1942 р. Шапошников, добре уявляючи негативні наслідки прийнятих Сталіним рішень, тяжко захворів. Він черговий раз подав рапорт про відставку. Однак Сталін ніяк не міг змиритися з втратою такого цінного працівника. Проте лікарі були невмолимі: Шапошников працювати далі не зможе. За його пропозицією після деяких вагань Сталін дав згоду призначити начальником генштабу Василевського, але за умови, що останній радитиметься з Шапошниковим. Відтоді Василевський підтримував постійний зв'язок з ним. Нерідко до нього звертався і Сталін. Вислухавши пропозиції Василевського, верховний обов'язково запитував: «А ви порадилися з Борисом Михайловичем?»

Залишаючись заступником народного комісара оборони, Шапошников, як тільки трохи одужав, керував роботою по вивченню і використанню досвіду війни. З цією метою було створено спеціальний відділ генерального штабу, а також почалася розробка нових статутів. З літа 1943 до березня 1945 р. Шапошников очолював Академію генерального штабу, де готувався вищий командний склад Червоної Армії.

Хвороба прогресувала. Потрібна була операція, але Сталін заборонив її робити. Війна йшла до переможного кінця, генштаб і fronti

¹² Баграмян И. Х. Великого народа сыновья.— М., 1984.— С. 179.

¹³ Полководцы и военачальники Великой Отечественной.— С. 63.

¹⁴ Жуков Г. К. Воспоминания и размышления.— М., 1978.— Т. 2.— С. 42.

¹⁵ Там же.— С. 43.

очолювали талановиті воєначальники, і можна було, нарешті, позбавитися Шапошникова.

26 березня 1945 р. перестало битися серце полум'яного патріота. Кількох десятків днів не дожив він до Великої Перемоги, досягненню якої віддав стільки сил. 28 березня, в день його похорону на Красній площі, газета «Правда» опублікувала повідомлення Центрального Комітету партії, Ради Народних Комісарів і народного комісара оборони, в якому зазначалося, що «в особі товариша Шапошникова держава втратила одного з найстаріших і видатних полководців Червоної Армії». З цією оцінкою не можна не погодитися. Адже його значний вклад у будівництво Радянських Збройних Сил, особливо в галузі управління військами, і в досягнення перемоги у Великій Вітчизняній війні є незаперечним.

Одержано 27.07.90.

В сообщении освещаются деятельность Б. М. Шапошникова в 30-е—40-е годы, его взаимоотношения с И. В. Сталиным, показан вклад маршала в победу советского народа над фашистскими захватчиками.

До уваги авторів!

«Український історичний журнал» приймає рукописи у двох примірниках у такому обсязі: статті — до 1 авт. арк., повідомлення — 20 сторінок, замітки — 12—15, матеріали у розділ «Наш календар» — 8—10, рецензії — 7, хроніка та інформація — 2—3 сторінки машинопису. Матеріали мають бути надруковані через два інтервали (включаючи науковий апарат).
